

HÁROM TESTVÉR – HÁROMFÉLE KÍSÉRLET AZ ELVESZETT GYERMEKKOR VISSZAHÓDÍTÁSÁRA

József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái

Valachi Anna

„Különálló életünk volt, mint három bolygónak, amelyek összefüggenek, de más pályán keringenek.” (József Etelka)

József Attila (1905–1937) hároméves volt, Etelka nővére (1903) öt-, a legidősebb testvér, Jolán pedig (1899–1950) kilencesztendős, amikor apjuk, József Áron egyik pillanatról a másikra eltűnt az életükből. Nem halt meg, mégsem létezett többé családja számára, hiszen – egy Jolánnak címzett levél kivételével, amelyben az apa azzal indokolta távozását, hogy anyjuk elzavarta őt – soha többé nem adott magáról életjelet. Felesége és gyermekei azt hitték, hogy a Ferencvárosban kitűnő szappanfőző munkás hírében álló férfi a jobb munkalehetőség reményében kivándorolt Amerikába. A sorsukra hagyott családtagok mindnyájan másképp dolgozták fel magukban az isteni gondviselő elvesztésével fölérő, első közös traumát.

A Mama belebetegedett az elhagyatottságba és a rá váró emberpróbáló feladatba, hiszen azontúl egyedül kellett eltartania a kenyérkereső nélkül maradt családot. Csak nagyobbik lánya, Jolán segítségére számíthatott, aki a kicsik gondját viselte, míg ő mosással, takarítással kereste meg a lakbér és a megélhetés költségeit. A nyomorral való kétségbeesett küzdelem töltötte ki a megkeseredett asszony hátralevő éveit.

* A Ferenczi Sándor Egyesület V. nemzetközi konferenciáján („Az elveszett gyermekkor”, Budapest, 2001. február 23–25.) elhangzott előadás szövege.

Az anyai gondoskodást nélkülöző testvérek egymásra utalva, egymásba kapaszkodva próbáltak dacolni helyzetükkel. Természetesen a „rangidős” Jolán volt köztük az irányító személyiség; nélküle éhen haltak volna a kicsik, amikor anyjuk 1909-ben több hétre kórházba került, és senki nem törődött a tömegszálláson meghúzódó három árvával. A nagylányt a kétségbeejtő helyzet leleményessé és elszánttá tette: a lopástól és a koldulástól sem riadt vissza, amolyan női muszáj-Herkulesként védelmezte-gondozta kistestvéreit. Anyjuk és apjuk helyett is ott állt mellettük, mert nem tehetett mást, ha azt akarta, hogy életben maradjanak. Ő fizette a legnagyobb árat apjuk hűtlenségéért: le kellett mondania önfeléd, játékos gyermekkoráról. A családjáért érzett felelősségűtadat ekkor rögzült benne, s ez motiválta akkor is, amikor később mindent elkövetett, hogy kitörjön a ferencvárosi nyomorból.

Amikor anyjuk felgyógyult, egy bővöléssel, bájolással foglalkozó vajákos asszony adott nekik szállást, aki füzetes regényekből vadromantikus történeteket olvastatott fel Jolánnal. A hallottak hatására a három gyerek is kialakított a maga számára egy különbejáratú, elvarázsolt világot. Új neveket találtak ki a tárgyakra, önmagukat püngrüöknek nevezték, így a hétköznapi valóságban rájuk leselkedő vészhelyzetekben is szót értettek egymással. Jolán a könyvekben olvasott meséket is saját testükre szabta, ügyesen kombinálva a gyermekek csodaváró és sikerorientált attitűdjét. Jóban-rosszban összetartó, szüntelen próbatételnek alávetett, álruhás mesehősöket formált magából és testvéreiből – így a magukra hagyott gyerekek abban a meggyőződésben dacolhattak a kegyetlen valósággal, hogy valójában ők a Teremtő titkos kedvencei. „*Mi, József gyerekek, Istenke kőtényébe hullottunk*” – ez a lelkierőt edző varázsigé lehetett a hármuk sérthetlenségébe vetett hit alapja, amely az egymásra utaltság éveiben megővta őket a kétségbeeséstől.

A három testvér véd- és dacszövetsége addig tartott, míg a szorongató anyagi helyzetéből kitörni vágyó Mama 1910-ben úgy döntött, hogy átmenetileg általi gondozásba adja az akkor ötéves Attilát és a hétéves Etust, akik két esztendőt töltöttek nevelőszülőknél egy alföldi faluban, Öcsödön. Ezalatt otthon a Mama és Jolán megfeszített munkával robotolt, hogy minél előbb hazahozhassák őket.

Etelka, alkalmazkodóbb természetű lévén kisöccsénél, könnyebben el tudta fogadni az új, váratlan helyzeteket, de Attilában, aki mindaddig csak a Mama kórházi ápolása idején szakadt el anyjától, súlyos lelki megrázkódtatást idézett elő az elválás. Az idegen környezetben az egyetlen ismerős: a közös sorsban osztozó Etus jelentette a kislány számára a virtuális otthonpótlékot. S a két „püngrüc” összetartozását életre szólóan megpecsételték a közösen elszenvedett, megalázó menhelyi élmények.

Etusban az öcsödi „száműzetés” során ugyanaz az ösztön aktivizálódott, mint ami a Mamát és „helyettesét”, Jolánt motiválta: gondoskodnia kellett a két évvel fiatalabb Attiláról. Így lett egyszerre sorstársa, játszópajtása és védel-

mezője öccsének, akit falusi nevelőapja Pistának hívott, és többször megvert. Etus alkalmazkodóbb, realistább és életrealóbb teremtés volt, mint a szeretet-hiánytól lázadozva szenvedő kisöccse. Mindketten a maguk módján próbálták orvosolni érzelmi hiánybetegségüket, és a kompenzálás módja személyiségük alakulását is alapvetően befolyásolta.

Attila hatéves korában Öcsödön tanult meg írni és olvasni. Eva Brabant ebből az életrajzi tényből rendkívül fontos következtetést vont le: szerinte az idegen környezettől, a falubeli gyerekek csúfolásától és a játéklehetőségek hiányától szenvedő kisfiú elhagyatottságában jobb híján a teljesség felidézésére alkalmas anyagtalán matériával, az anyanyelvével kezdett játszani. Ekkor fedezhette föl a kimondás varázserejét, a ritmussal, színekkel, akusztikával telítendő szavak mágiáját: a magány és az unalom ellen bármikor bevethető szellemi fegyvert. Ez, a hiányérzést megnevezéssel ellensúlyozó, kreativitást fejlesztő játék vezethette el később a semmiből teljességet teremtő, külön világ alkotására képes, névvarázson alapuló költészethez.

Az Öcsödön töltött két esztendő után mindannyiuk számára úgy tűnt, végre visszazökken rendes kerékvágásába a megkerült idő. Attila és Etus újra a Ferencvárosban élhetett a Mamával és Jolánnal, aki ekkor már tizenhárom éves volt, és maga is megszenvedte a testvértelen időszakot. A nagylány azonban már lázadozott mostoha sorsa ellen. Irigyelte testvéreit, akik önfeledten játszhattak egész nap – míg neki, a legidősebbnek, a tanulás mellett pénzt is kellett keresnie. S mióta esténként a Világ moziban dolgozott – ahol a Mama takarított és később a testvéreknek is jutott munka –, mindjobban vonzotta a némafilmsztárok csillogó világa és a mozi népszerűsítette sorscsere illúziója. Püngrüc módra hitt most is a csodákban, de azt is tudta, hogy passzív várakozással nem megy sokra: praktikus érzékkel maga igyekezett alakítani a jövőjét.

Mindenáron ki akart törni környezetéből. Ezért ment férjhez már 15 éves korában, az első világháború kitérését követően, az erőt és biztonságot megtestesítő Pászti Elemérhez – Magyarország tornász bajnokához –, aki tisztviselői állást szerzett neki a bőrklinikán, s noha ő maga hónapokig frontszolgálatot teljesített, az egész családról hajlandó volt gondoskodni. Négy év elteltével – gyermeke halála és válása után – Jolán még feljebb hágott a társadalmi ranglétrán, amikor dr. Makai Ödön ügyvéd felesége lett. „Előkelő” házasságában azonban nemcsak becsvágya vezérelte, hanem a családjáért érzett, régóta beléködölt felelősségérzet is, hogy anyjának és testvéreinek se kelljen nélkülözniük.

* * *

1919 karácsonyán méhráokban meghalt a régóta betegeskedő Mama. A közös gyászról József Attila 1935 augusztusában írt *Temetés után* – eredetileg *Vihar* – című versében emlékezett meg.

*A láng ellibbent a sötétben,
amint betört a szélroham,
de mi már hallgattunk is régen,
mint az öregek, komolyan,
nekünk nem mondott semmi újat
ez a hirtelen zivatar;
belénk nem csapkodtak a gallyak,
minékünk nem volt ravatal
az elfeketült föld s a mennybolt,
mely oszladozni fölfakadt
(csak most emlékszem rá, milyen volt!)
Még csak biztató szavakat
sem szóltunk, nem néztünk egymásra,
mint munka után ki leül.
Csak ültünk ott, mi három árva,
ki-ki magában, egyedül.*

(Temetés után)

József Attilának ez az egyetlen költeménye, amelyben nővéreivel közös traumaként idézte meg anyjuk elvesztését. Pedig az árvaság kezdettől fogva a legfontosabb motívum volt a *Nincsen apám, se anyám* költője számára. Kezdetben a rosszul berendezett, „isten nélküli” világ elleni lázadását, később pedig – 1931 után, pszichoanalitikus kezelésével párhuzamosan – önismeretét mélyítendő tudatosította magában a jellemét, egyéniségét sajátosan alakító, torz családi alaphelyzetet.

A végképp árván maradt testvérek újra csak egymásba kapaszkodhattak. Életkoránál és családi helyzeténél fogva megint Jolánnak jutott a megmentő szerepe: az akkor már húszéves nővérnek kellett pótolnia az elveszett Mamát, mi több, a régóta hiányzó apát is – második férje, dr. Makai Ödön ügyvéd ugyanis gyámjává lett testvéreinek.

Az új családfő azonban nem szívesen vállalta a világ előtt a szegény rokonnakat, ezért szerepjátszásra kényszerítette őket: Etust szobalányként, Attilát távoli rokonként tüntették föl Lovag utcai, polgári otthonukban, majd a fiút földrajzilag is messzire, Makóra küldték tanulni. A 14 éves kamasz a ritka együttlétek idején nem érezte magát otthon az új felállású családban, ahol gyámnyjává előlépett nővére mély beleéléssel játszott a megelőző ügyvédfeleség vágyott szerepét, a 16 éves Etus pedig a ház mindeneként szolgálta „gazdáját”. De a három testvér cinkosságát nemcsak gyökeresen új élethelyzetük (szabálytalan „társadalmi fölemelkedésük”), hanem a felnőtté válás komplikációi – a férfi–női szerepek elsajátításának nehézségei, majd a párválasztás érzelmi viharai – is összekuszálták. Náluk semmi nem úgy történt, mint ahogy a „normális” családokban. Familiáris kapcsolataik a Mama halála után egyre zi-

láltabbá váltak, s a zavaros hátország együttélési normáinak bizonytalanságát valamennyien megsínylették.

Makai anyagi támaszt jelentett a makói internátusban cseperedő, majd a szegedi, a bécsi és a párizsi egyetemen tanuló József Attila számára, ám lelki- leg, érzelmileg nem tudott segíteni gyámfiának-sógorának, amikor az a férfvá válás során kikerülhetetlen szexuális problémákkal küszködött. A követhető apai minta nélkül, csupa nő között, majd idegen környezetben nevelkedett fiatalember konfliktust konfliktusra halmozott társas kapcsolataiban. A nőkkel szemben még huszonéves korában is anyai gondoskodásra szoruló, szeretetre méltó kisfiúként, hízelgéssel, esdekléssel harcolta ki a szeretetet. Szexuális vágyait maga előtt is érthetetlen ambivalencia jellemezte: egyidejűleg vonzódott a korban hozzá illő, fiatal lányokhoz és érett anyáikhoz. Képtelen volt hódító férfiként viselkedni a nőkkel, inkább dédelgetésre szoruló gyermek módjára, passzívan sóvárogta törődésüket. Férfitársaival, barátaival, mentoraival, pályatársaival szemben viszont örökös rivalizálási kényszert érzett. Apát és anyát keresett minden új kapcsolatában, nem titkolva, hogy a hódítási vágy motorja nála a kielégítetlen szeretetvágy.

„Gyerekbetegségeiből” élete utolsó hat esztendejében sem tudott kigyógyulni, annak ellenére, hogy ebben az időszakban vált a pszichoanalízis lelkes, sőt mind rögeszmésebb hívévé. Talán azért sem hozott igazi eredményt nála a váltott terapeutákkal végzett kezelés, mert a pszichoanalízis a gyermekkori családi alaphelyzet újrafelidézésén alapul, és benne a tudat kontrollját módszeresen leépítő emlékezés minduntalan szülei és a szeretet hiányát – árvaságát – tudatosította. Nem emlékezett az apjára, s arról sem tudott megbizonyosodni, hogy tényleg meghalt-e az anyja – hiszen távollétében temették el. Nem volt más választása: föl kellett támasztania, meg kellett alkotnia magában fölmenőit. Ebben volt segítségére a költészet. A harmincas évek közepén – a Gyömrői Editnél folytatott analízis idején, és minden bizonnyal Ferenczi Sándor műveinek ismeretében – kezdte életre kelteni magában az elvesztett Mámát, s újra meg újra rá kellett jönnie, hogy ami megtörtént, az jövátelhetetlen.

*Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok,
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék.
(A mosogatótól ragyog.)*

*Nem fáj, de meg sem érinthettem,
nem láttam holtában anyám,
nem is sírtam. És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután.*

(Ajtót nyitok)

Testvéreinek azonban sem eddig, sem később nemigen jutott hely a többnyire énközpontú költői eszmélkedésekben. Annál gyakrabban szerepeltek nővérei az 1934 tavaszán terapeutájához, dr. Rapaport Samuhoz írt pszichoanalitikus följegyzéseiben. Ekkoriban döbbenhetett rá a „levelező analízissel” kísérletező költő, hogy felnőtté válását, férfi identitásának kialakulását alapvetően az apahiány és a család nőtagjainak tartós és intenzív közelsége hátráltatta. József Attila gyermekkori, rögzült kötődéseire vezethető vissza, hogy a terápia levélírás idején, 29 éves korában, egy sikertelen élettársi kapcsolattal a háta mögött sem tudta még „leoldani a vágyát” nővéreiről, akik kora gyermekora óta a nőiséget, az őszinte szeretetet jelentő melegséget testesítették meg számára, méghozzá karnyújtásnyi közelségben.

A családi „nőimágokkal” kisfiú kora óta függő viszonyba kényszerült költő – a rejtett összefüggések tudományának, a pszichoanalízisnek a felismeréseit is kamatoztatva – már a húszas évek végén, a sorscsere illúziójával kecsgetető Vágó Márta-szerelem idején megpróbált tudatosan leválni titkos nőideáljairól: nővéreiről, hogy végre felnőtt férfivá válhasson. De még akkor sem sikerült igazán eltávolodnia tőlük, amikor csalódott a Vágó családban és szerelmében, s új élettársa, a szigorú és gondozó anya szerepét vállaló Szántó Judit mellett elhatározta: nem „lóg” többé „a mesék tején” – nem vár isteni beavatkozásra, s a bűbájosságban, a mágiában csak költőként hisz tovább. Hiába értett azonban a szóvarázslathoz, a valódi világban képtelen volt boldogulni. Élete sikertelenségéért mindinkább Jolán nővérét okolta, aki annak idején elhitette velük a csodaváró életstratégia létjogosultságát.

Szántó Judit visszaemlékezéséből tudjuk, hogy amikor Jolán 1937. október 24-én meglátogatta idegösszeomlás miatt kezelt öccsét a Siesta szanatóriumban, s a régi, meghitt, püngrücs-mondásukkal próbálta őt vigasztalni: „*Dehogy vagy elveszett ember, Attilácska. Ne felejsd el, mi József gyerekek, Istenke kőtenyébe hullottunk, hisz a legnagyobb bajból is mindig kikerültünk*” – fivére hisztérikus rohamot kapott: „*Ne mondj ilyet!*”, és nem is tért magához.

1937 novemberében, amikor a beteg költő a család balatonszárszói panziójában, nővéreivel összezárva, utolsó heteit morzsolgatta, már egész élete csodjéért Jolánt hibáztatta. „*Sokszor teszek neked szemrehányást magamban. Miért nem maradtál meg a Ferencvárosban*” – olvasta rá a fortélyos életösztön bűnét nővéreire, aki előnyös házassága révén erőszakot követett el a teremtéren – kilakoltatva magát és testvéreit addigi természetes környezetükből –, s akinek magánéleti válsága is a gyermekkori szolidaritásban gyökerezett varázsszeme kudarcát jelképezte.

A nagykorú József Attila talán akkor válhatott volna igazi felnőtté, ha gyermeke születik: vágyott is az apaságra, de magtalannak hitte magát, élettársa, Szántó Judit pedig hatéves együttélésük során kölyökként kezelte, érzéketlenül rombolva a férfi amúgy is labilis önbecsülését. Élete kudarcát végül abban mérte le a költő, hogy a krisztusi korbá lépve sem sikerült megteremtenie ma-

gának a gyermekkorra óta kízóan hiányzó „tűzhelyet, családot”, amelyet harminckét éves korában „már végképp másoknak remélt”. Kilátástalannak ítélve helyzetét, 1937. december 3-án, édesanyja születés- és névnapjának előestéjén, maga vetett véget árvaságának.

* * *

József Attila nővérei merőben másképp éltek meg és dolgozták föl anyjuk halálának tényét – de ők is megsínylették szüleik hiányát, és felnőtté válásuk folyamata is sajátosan, megkésetten alakult. Jolán például, az örökös szerepjátszó, asszony korában igyekezett kárpótolni magát elveszett gyermekkoráért. Élete ötvenegy esztendeje során négyszer volt férjnél, a harmadik házassága kivételével nálánál jóval idősebb férfiak, egzisztenciális biztonságot ígérő „apafigurák” védelmét kereste szerelmi kapcsolataiban is. Mivel magánéleti törekvéseiben az övéiről való gondoskodás motivációja elsődlegesen érvényesült, anyja szerepe után, közvetve az apját is átvette, hiszen „okosan” kötött házasságai révén mindig szerzett kenyérkeresőt a családnak. Jolán kényszerpályán futó életével így akarva-akaratlan a családjá ellen vétkező József Áron bűnéért vezekelt.

Ám a paradox viselkedésre készítő feleség- és mostohaanya-szerep súlyos belső konfliktusokat idézett elő benne. A legszemléletesebb példa erre a dr. Makai Ödönnel álnéven kötött második házassága, hiszen a Lovag utcai ügyvédfeleségnek, „Lucie-nek” – ura kívánságára – nemcsak a múltját és egyéniségét, hanem a családját is meg kellett tagadnia a világ előtt. Pedig titkos gyermekkori vágya teljesült, amikor szépségét rafináltan latba vetve, céltudatosan taktikázva, kiharcolta magának a rangos életszerepet: született terézvárosi úriasszonynak maszkírozhatta magát, s nap mint nap az előkelő világban forgolódhatott. De testvérei miatt szüntelenül konfliktusba került férjével. Nem csoda, ha lelki teherbírása és idegrendszere rövid időn belül labilissá zilálódott – lelki feszültségei levezetésére pedig „mímelt mámorokba” menekült. Gátlátalanul kárpótolta magát a korábbi családi nélkülözésekért. Kártyázott, flörtölt, az önfeladás édes felelőtlenségét kínáló szerelmi kalandokba vetette magát. Kielvezte a jólétet, mohón hajszolta a pénzzel megvásárolható élvezeteket. Érzelmi függőséggel párosult játékszenvedélye hovatovább kóros méreteket – pontosabban mértéktelenséget – öltött: a húszas évek közepére beteg, kiegyensúlyozatlan emberré vált, s többször kísérelt meg öngyilkosságot.

28 éves korában, egy öccsének írt levelében megvallotta: tudatosan ki akarja törölni emlékezetéből a csupa lemondásra kényszerítő, örömgýilkos múltat: *„Én most vagyok gyerek, játékos kedvű és gondtalan, akkor egy stréber öregasszony voltam, abban a világháborúban, amit azok a békeévek a mi számunkra jelentettek. Csúnya dolgokat éltem át, minnek sápadt és vértelen kísérteteket idézni a múltból, mint egy elátkozott varázslónő. Most meg nem csinállok semmit, csak várok,*

mit, azt nem tudom, tele vagyok vágyakozással valami nagyszerű szenzációk után, mit tudom én, mi legyen az, de ezt az egyhangú, buta, jó létezést nem tudom hinni mindvégig ilyen butának és egyhangúnak. Valakinek kézen kellene fognia és elvezetni egy új országútra ebből a zsákutcából, ahol az ebédgondtól a bridgepartitűg és vissza semmi fantázia és semmi lehetőség. (...) Hagyjuk ezeket a tegnapi és mai dolgokat, én a holnaptól sejtök, várok valamit, ó, nagyon jó volna valahol ellesni a boldogulás, a boldogság titkát, de olyan buta az emberi fantázia, nem tud semmit sem kitalálni, csak verejtékezik.”

Harmadik házasságában, a nála hét évvel fiatalabb dr. Bányai László mellett döbbenhetett rá, mennyire hiányzik az életéből a saját gyermek. Első férjétől született kisfia még csecsemőkorában meghalt, időközben azonban meddővé vált, és két kisebb testvére is felnőtt: nem anyáskodhatott tovább velük. Hogy az egykori muszáj-pótmama mennyire szomjazhatott az igazi anyaszezrepre, ez a párválasztása is bizonyítja: Bányait egy kicsit mindig a fiának is tekintette, s gyakran játszottak egymással papás-mamást. A korkülönbőség szinte fölkínálta számukra ezt a lehetőséget. Szántó Judit megbotránkozva jegyezte föl a házaspárról, hogy néha selypítve beszéltek egymással. József Jolán viszont – aki öccse halála után íróként talált magára – egy 1936 novemberében Bányainak írt levelében e különös szokás lelki motivációját is elárulta: „*Mondd Te, nem érted, hogy miért mondja anya gyermekének, szerető szeretőjének a legbolondosabb neveket, és aki szeretetre vágyik, mert olyan keveset kapott, annyival kevesebbet, mint más, még az anyjától is, már a bölcsőben is, mint én, mint mi Józsefek, miért szeretne szinte gügyögő szavakat hallani és olyan névre hallgatni, amit bolondos és szerelmes szív talál ki, aki már azt sem tudja, mit mondjon örömeiben vagy bánatában annak az egynek, az egyetlenegy embernek. Te, olyan nagyon kis-korú vagyok, hogy a legkétségbeesettebb segélykiáltást kiáltottam el most, amit csak ember kiadhat magából, ha már szavakkal nem tud többé szólni. És csak arra volt ez jó, hogy kiderüljön, miszerint apám Jolánnak keresztelt, hogy meg tudja mondani, kinek adja a pofonokat.*”

Az ösztönszublímáló kreativitás gyógyító hatását csak öccse halála után, annak életrajzírójaként, majd hivatásos újságíróként tapasztalta meg élete utolsó tíz esztendejében. Két könyvből az első, a *József Attila élete*, Cserépfalvi kiadásában íróavató szenzációként robbant 1940 nyarán. A háborút követő években azonban már csak hazugságok, torzítások árán lehetett a kommunista pártköltővé maszkírozott József Attila költői nagyságát tudatosítani. Az élvonalbeli újságíró a Rajk-per idején kapott megbízást a párttól, hogy írja át szocialista realista szellemben korábbi könyvét – és ő félt nemet mondani. *A város peremén* című ifjúsági regény, mely 1950 nyarán, József Jolán haldoklása napjaiban jelent meg – így lett a fivére emlékét hazugság árán is éltetni vágyó írónőnek méltatlan, feledésre érdemes hattyúdala. A nővér utolsó erőfeszítéssel létrehozott „vonalas” meseregényét közösen megélt gyermekkorukról a három testvér közül már csak Etelka olvashatta.

* * *

Az öccsét és nővérét jócskán túlélő, a középső gyerek védett családi pozíciójában nevelkedett József Etelka sem volt mentes a művészi hajlamoktól és a játékszenvedélytől. Kislány korában táncosnőnek készült, tehetségét föl is fedezték, ám tüdőbetegsége miatt kímélnie kellett magát a fizikai megerőltetéstől. Később kerámiával próbálkozott, Attila portréját is megmintázta – öccsének tetszett is a képmás –, sajnos a plasztika időközben megsemmisült. Etelka azonban másféle tehetség volt, mint nővére és öccse: féken tudta tartani, s a józan ész diktálta mederbe terelte ösztöneit. Nyilván óvatosságra intette hevesebb vérmérsékletű testvéreinek lelki sérülékenysége és kudarchalmozó életvitelük is. Ösztönösen inkább „elvegyülni” akart, mint „kiválni”, mert idegen volt tőle a nárcizmus és az önérvényesítés vágya. Ő nem a hűtlen kalandor „apja lánya” volt, mint Jolán, hanem a családjáért mindenét feláldozó Mamáé.

Kislány kora óta csöndben, szinte észrevétlenül létezett a családban – a Ferencvárosban éppúgy, mint később, a Lovag utcai polgári otthonban –, hiszen kedvére kiélhette játékgényét. Tőle nem vették el a gyermekkorát, mint Jolántól. Sőt nővére és gyámaja háztartási mindeneseként, mint egy láthatatlan Hamupipőke, sokkal tovább megőrizhette gyermeki énjét és szokásait, mint a vele egykorú lányok. Még tizenhat éves korában is szenvedélyesen babázott. Ösztönösen a gyermekségbe menekült, hiszen nővére és gyámaja házassági konfliktusainak szemtanújaként csöppet sem vonzotta a felnőtt életforma. Ha végzett a házimunkával, barátkozhatott a környékbeli gyerekekkel, és művészi ambícióit is kiélhette. Színházasdít játszott a többiekkel, operába járt, Wagner muzsikájáért rajongott, akárcsak Jolán. De a különbség és eltérő alkatuk következtében sohasem érezte egyenrangúnak magát nővérével. *„Jolán sokszor meghúzta a hajam: butának és élhetetlennek tartott. Miért nem mondom meg az iskolában, mire van szükségem? Miért nem jelentkezem, amikor megkérdezik, kinek nincs cipője, télikabátja? Muszáj kérni: a szegénység megneveli az embert. Ő olyan volt, mint a légtornász. Igazodott, hogy mentse a pusztát. Imádtam őt, mert nemcsak szép volt, hanem okos is. Mindent megtett értünk, nem engedett bántani bennünket. Kiállt értünk és harcolt. De nem nyilatkozott meg magáról előttünk”.*

Sajátos módon Etus a házasságát is nővérenek köszönhette. Tudniillik a nehéz élethelyzetekben színpadi szerzőként gondolkodó és cselekvő Jolán – ugyanazzal a gesztussal, ahogy Etusnak ajándékozta megunt ruháit – 1930-ban, miután ő és Bányai egymásba szerettek, átengedte hűgának gyerekek után vágyódó, tőle válni készülő férjét, dr. Makai Ödönt. Ezzel pedig egy csapásra megoldotta a mindnyájukat kínosan érintő, elhúzódó családi válságot: új férjet választhatott magának, méghozzá úgy, hogy nem kellett övéért aggódnia, hiszen minden maradt a régiben, csak a családi relációk rendeződtek át. Jolán tehát újra az isteni gondviselő szerepében lépett föl saját rendezésű családi kamaradramájában.

A sajátos szerelmi happy end egy békés, kiegyensúlyozott házasság kezdetének bizonyult. Etus, akit Attila a „boldogságos kismama” képében halhatatlannított a *Betlehemi királyok* című versében, hat év alatt három gyermeknek adott életet. S valóban boldog volt a szinte genetikusan örökölt, testére szabott Mama-szerepben. Hiszen a gyámajával kötött házasságban egyszerre élhette ki a szerelem és a játék szenvedélyét, méghozzá úgy, hogy felnőtt éveit gyermekkorra meghosszabbításának érezhette: igazi babái közt ő maga is naiv, játékos kedvű kislány maradt.

Fiatalasszony korában már távol élő testvéreit is anyaként kezelte: még Jolánt is „Drága Gyermek!”-nek szólította hódmezővásárhelyi otthonukba invitáló leveleiben, s gyakran bánkódott, amiért az egymáshoz vérmérsékletben és idegrendszeri labilitásban is hasonlító öccse és nővére nem tudott saját meghitt otthont teremteni a párjával. A boldogtalanokban ugyanis a Makai család házi békéje láttán saját életük kudarca tudatosult.

József Etelka, az egykori naiv lelkű „boldogságos kismama” a Makai dinasztia szeretve tisztelt dédmamája. Immár 98 évesen, ágyhoz kötött betegként is ugyanolyan vidám, nyílt szívű és gyermeklelkű, mint annak idején volt. Az 1950-ben elhunyt Jolántól, József Attila első életrajzírójától újabb szerepet örökölt: a családi krónikásét, a hiteles tanúét, Attila költészetének népszerűsítőjét. S ő fáradhatatlan szenvedéllyel ápolta-ápolja rövid életű testvérei eleven emlékét.

IRODALOM

- BRABANT ÉVA (2001): A bűntelen bűnös. József Attila és a pszichoanalízis. In: *A megtalált nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Szerk.: Ritter Andrea, Erős Ferenc. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 158–166.
- HÉTI ÉV JÓZSEF ATTILA KÖZELÉBEN. Dokumentumok Bányai László hagyatékából. Horváth Jenő kézirat és levélgyűjteményét sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Valachi Anna. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- JÓZSEF JOLÁN (1940): *József Attila élete*. Budapest: Cserépfalvi.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY (szerk.) (1992): *Miért fáj ma is? Az ismeretlen József Attila*. Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZÁNTÓ JUDIT (1997): *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette Murányi Gábor. Második javított és bővített kiadás. Budapest: Argumentum Kiadó.
- VALACHI ANNA (1999): *József Attila. Élet-képek*. Budapest: Elektra Kiadóház.
- VALACHI ANNA (1998): *József Jolán, az édes mostoha. Egy önrévnyesítő nő a huszadik század első felében*. Budapest: Papirusz Book.